

تجلی پارامترهای امید، مهدویت و ظهور در کتب فارسی دوره متوسطه*

منصور نیک‌پناه^۱

کاظم حسن‌زاده^۲

چکیده

یکی از باورهای و موتیف‌های بی‌بدیل در میان مسلمانان و بلکه کلیه ملل جهان عقیده به ظهور منجی آخرالزمان و رقم زدن سرنوشت جهان به نفع آن عقیده و قوم است. مسلمانان با طرح دکترین مهدویت با ساختار و شالوده محکم، موج امید را در بین آحاد پیروان در کلیه اعصار تسری داده‌اند. در عصر کنونی نیز ترویج این عقیده و انتقال آن به نسل جوان برای آمادگی و در عین حال تعهد به انجام تکالیف از وظایف محوری نظام است. انتقال این امر، به صورت خاص بر عهده آموزش و پرورش خصوصاً در دوره متوسطه اول و دوم است که بلوغ فکری و اجتماعی دانش‌آموز شکل می‌گیرد. در این پژوهش به بررسی میزان بازتاب مبانی مهدویت و ظهور در کتب متوسطه اول و دوم پرداخته شده است. این پژوهش نشان داد که این مضامین علیرغم اهمیت مورد غفلت قرار گرفته حجم مطالب مطرح شده به نسبت کل موضوعات ناچیز و قابلیت انتقال کامل محورهای آخرالزمانی را ندارد. بستر امیدآفرینی نیز می‌تواند با تنوع و تکثیر بیشتر در این متون (اعم از نظم یا نثر) مطرح شود.

واژگان کلیدی

مهدویت، ظهور، انتظار، امید، کتب فارسی.

* تاریخ دریافت: ۹۹/۲/۲۷ تاریخ پذیرش: ۹۹/۳/۲۹

۱. استادیار مجتمع آموزش عالی سراوان و مدرس دانشگاه فرهنگیان زاهدان، ایران (نویسنده مسئول) (m.nikpanah@yahoo.com).

۲. کارشناس ارشد ادبیات فارسی.

یکی از کارکردهای مهم آموزش و پرورش رسمی، جامعه‌پذیری افراد براساس سنت‌ها، و در عین حال امیدآفرینی برای آحاد مردم است. امید در مفهوم روزانه‌اش، یک انتظار خوب برای آینده است. «امید سازه‌ای است که با خوشبینی ارتباط تنگاتنگی دارد، که به عنوان شاخص توانمندی در بهزیستی مثبت افراد مورد توجه واقع می‌شود» (علیزاده اقدم، ۱۳۹۱: ۱۸۹). محتوای کتب آموزش رسمی کشور به دلیل تأثیر گسترده ملی و هم‌چنین مرجعیت حاصل از مکتوب بودن، رسمیت داشتن و هم‌چنین درونی کردن آن در خلال فرایندهای یادگیری و آزمون، بیش از سایر جنبه‌ها بر جامعه‌پذیری و امیدبخشی موثر است. از این رو، کتب درسی، ابزار بالقوه انتقال ارزش‌های دینی و امیدبخشی با شیوه‌ها و شگردهای شایسته است.

یکی از محوری‌ترین ارزش‌های فردی و اجتماعی جامعه اسلامی ایران، باور «مهدویت» و «ظهور» حضرت مهدی علیه السلام است که بستر امید به آینده را هم براساس نص سریع قرآن فراهم می‌نماید. این آموزه، کامل‌ترین شیوه‌ها را برای نیل به زندگی متعالی و حیات طیبه انسان و جامعه انسانی ترسیم کرده است. «انتظار در معارف شیعی امری صرفاً ناظر به آینده نیست، بلکه دارای جامعیت تاریخی است و می‌تواند تمام ابعاد زندگی انسان معاصر را تحت الشعاع قرار دهد و او را به سمت سعادت واقعی رهنمون سازد» (نجفی و همکاران، ۱۳۹۲: ۲۴) به عقیده هانری کربن، اعتقاد به مسئله مهدویت، یکی از محوری‌ترین عناصر حکمت معنوی تفکر تشیع می‌باشد (موسوی گیلانی، ۱۳۷۲: ۱۲). اعتقاد به مهدویت، در زندگی بشر نقش مهمی دارد؛ بدان دلیل که انتظار آینده بهتر و ظهور دولت حق و عدل در طول تاریخ، مرقی‌ترین آرمان اجتماعی بوده است... «تشکیل چنین جامعه آرمانی به الزاماتی نیاز دارد که یکی از آنها تربیت افراد جامعه منتظر است» (چناری، بیطرفان، ۱۳۹۳: ج ۳، ۱۱۶) براین اساس، تربیت منتظران حقیقی، از جمله ارزشمندترین و سرنوشت‌سازترین سرمایه‌های اخلاقی و معنوی است که باید ضمن صیانت از آن، به گسترش و انتقال مطلوب آن به نسل جدید اقدام کرد (مرزوقی، ۱۳۸۷: ۱۳۰). انتظار، نقش مهمی در تربیت، خودسازی، تحرک و امید خواهد داشت (مکارم شیرازی، ۱۳۸۵: ۱۰۵). بنابراین با توجه به تاثیر برنامه‌ریزی برای آینده «بسیار حایز اهمیت است که افراد ذی‌ربط در برنامه‌ریزی، پس از مشخص

شدن باورها، روشی را اتخاذ کنند تا با توجه به مأموریت‌ها و پنداره‌های شناسایی شده، اولویت‌ها مشخص شود» (کافمن و هرمن، ۱۳۸۷: ۹۱). برای نیل به اهداف معرفی شده در نظام دینی و حکومتی «کوشش‌های مسئولان منتخب ... در انتخاب هدف‌های آموزشی و تجدید نظر در آنها، روش‌های تدریس و ارزیابی آنها» (Good، ۱۹۷۳: ۳۰) ضرورت پیدا می‌کند. ویژگی‌های شخصیتی معلم و روش‌های آموزشی وی موجب ایجاد شور و شعور در دانش‌آموز و دانشجو می‌شود. «معلم‌ان کارآمد به سرعت می‌توانند با دانش‌آموزان خود ارتباط برقرار کنند و دارای کلاسی سازمان یافته، مطلوب و پربارند.» (گل‌اور و برونینگ، ۱۳۷۷: ۱۳)

مهدویت دکترین آخرالزمان اسلام است که لازم است در آموزه‌های تعلیم و تربیت نهادینه گردد: «موضوع مهدویت و انتظار، از مباحث اساسی در تقویت ارزش‌های معنوی است که در سند تحول بنیادین آموزش و پرورش (سند تحول بنیادین آموزش و پرورش، ۱۳۹۱: ۱۴، ۱۵، ۱۸) هم‌چنین در سند ملی برنامه درسی (سند ملی برنامه درسی، ۱۳۹۱: ۷، ۸، ۴۲، ۴۴، ۵۸) بر آن تأکید شده است. از این رو، نظام آموزش و پرورش، نقش اساسی در انتقال آموزه‌های مهدویت به نسل جوان به عهده دارد» (در نظام‌های آموزشی متمرکز) (از جمله نظام آموزشی ایران)، کتاب‌های درسی، اهمیت ویژه‌ای دارند» (یارمحمدیان، ۱۳۹۰: ۲۳) از این نظر محتوای کتاب‌های درسی به جهت نقشی که در تحقق اهداف ایفا می‌کند، از اهمیت خاصی برخوردار است «تحلیل و بررسی این محتوا برای برنامه‌ریزی، تدوین، تغییر و روزآمد کردن نظام آموزشی اهمیتی مضاعف دارد» (نیکلس، ۱۳۸۱: ۶۲).

از این رو، تمرکز بر حوزه خاص کتب درسی و تعیین وضعیت پرداختن به مهدویت، به دلیل تأثیری که بر نگرش دانش‌فرزندان و آینده‌سازان کشور ایفا می‌کند؛ می‌تواند در راستای تقویت فرهنگ مهدویت در جامعه نقش به‌سزایی داشته باشد. تحقیق در زمینه‌های اعتقادی و دینی و هم‌چنین کاربردپذیری اندیشه «مهدویت»، «انتظار» و «ظهور» در جامعه، از خلال مصادیق، معیارها و شاخص‌های این اندیشه مقدور می‌شود، چرا که صرف استفاده از این مفاهیم در سیاست‌ها و متون آموزشی و تربیتی شاخص معتبری برای سنجش جریان آموزه‌های مهدویت در جامعه نیست.

بیان مسئله

تعلیم و تربیت نظامی است که متعلمان را برای سازگاری و همراهی با جهانی که در آن زیست می‌کنند آماده می‌کند و در عین حال برای تحولات آینده نیزبسترسازی می‌کند. جان دیویی، فیلسوف بزرگ تعلیم و تربیت معاصر معتقد است:

تعلیم و تربیت عبارت است از دوباره ساختن یا دوباره سازمان دادن تجربه به منظور این که معنای تجربه گسترش پیدا کند و فرد را برای هدایت و کنترل تجربیات بعدی بهتر، قادر سازد (دیویی، ۱۳۳۹: ۸۹).

دونالد باتلر معتقد است که افراد فرهیخته جامعه باید نقش مؤثرتری در فرآیند تعلیم و تربیت ایفا کنند:

تعلیم و تربیت، فعالیت یا کوششی است که در آن، افراد مسن تراجماع انسانی یا آنهایی که بیشتر رشد کرده‌اند، با افراد کم رشد تر برخورد می‌کنند تا رشد بیشتری را در آنها به وجود آورند و از این راه به پیشرفت زندگی انسانی کمک کنند (۱۹۵۷: ۱۰، Butle) «تعلیم و تربیت عبارت است از مفاهیم، نظریه‌ها و قواعد نسبتاً کلی که مبتنی بر تعالیم دینی و تحقیقات روان‌شناسی، جامعه‌شناسی، فرهنگی و نظریات مرییان بزرگ و دانشمندان تعلیم و تربیت است» (شریعتمداری، ۱۳۹۱: ۱۱).

هم‌چنان‌که بیان شد یکی از وظایف تعلیم و تربیت انتقال مفاهیم دینی است به نسلی که آینده مملکت را به دست می‌گیرند. یکی از این مبانی ثابت، موضوع باور به ظهور منجی در آخرالزمان است. لذا نظام تعلیم و تربیت و آموزش و پرورش برای نهادینه کردن این اعتقاد باید برنامه‌ریزی مناسبی داشته باشد. این که این اصل در کتب دوره‌ی متوسطه به ویژه کتب ادبیات فارسی چقدر تحقق یافته است سوالی است که در این پژوهش در پی پاسخ آن هستیم.

پیشینه تحقیق

مرزوقی (۱۳۸۷) در پژوهش سیمای مهدویت در برنامه‌های آموزشی مدارس: رویکردی به فلسفه تربیتی انتظار، نشان دادند که در آموزش و پرورش کشور، توجه نظام‌مند و برنامه‌ریزی منظمی در حوزه هدف‌گذاری و تدوین محتوا در خصوص آموزش و گسترش تفکر مهدویت، صورت نگرفته است.

جعفری هرندی (۱۳۹۱) در پژوهشی با عنوان تحلیل محتوای کتاب‌های درسی دوره

ابتدایی به لحاظ توجه به مباحث مهدویت، به این نتیجه رسید که، کتاب‌های درسی فارسی (۴۳/۳ درصد موارد)، هدیه‌های آسمانی (۴۱/۵ درصد موارد) و تعلیمات اجتماعی (۱۵/۲ درصد موارد) توجه بیشتری به حوزه مهدویت داشته‌اند.

امینی و همکاران (۱۳۹۱) پژوهشی با عنوان تحلیل محتوای کتاب‌های هدیه‌های آسمان و فارسی مقطع ابتدایی از نظر توجه به مهدویت انجام دادند. یافته‌های این پژوهش نشان داد که توجه به نمادها و مؤلفه‌های مهدویت در کتاب‌های یاد شده بسیار کم می‌باشد.

جعفری هرنیدی و نجفی (۱۳۹۲) در پژوهشی با عنوان بررسی میزان توجه به مؤلفه‌های مهدویت در محتوای برنامه درسی دوره متوسطه ایران، ده جلد از کتاب‌های درسی دوره متوسطه را مورد بررسی قرار دادند. نتایج این پژوهش نشان داد که به ترتیب کتاب‌های درسی دین و زندگی (۴۹ درصد موارد)، ادبیات فارسی (۳۱ درصد موارد)، مطالعات اجتماعی (۱۲/۷ درصد موارد) و تاریخ (۷/۵ درصد موارد) توجه بیشتری به حوزه مهدویت داشته‌اند.

بقایی و همکاران (۱۳۹۲) در پژوهشی با عنوان الگوی مفهومی - عملیاتی راه‌انداز راهبردهای تربیت مهدوی در نظام آموزشی کشور، بر حوزه‌های سه‌گانه مغزافزار، نرم‌افزار و سخت‌افزار در حوزه الگوی تربیت مهدوی تأکید نموده است.

ادیب و همکاران (۱۳۹۳) در مقاله: ادراک دانش‌آموزان فارغ‌التحصیل سوم متوسطه نظری از مهدویت نشان دادند که دانش‌آموزان در زمینه مهدویت صرفاً از اطلاعات مربوط به شناخت ظاهری و کلی برخوردار هستند و آگاهی‌های مورد نیاز را دریافت نکرده‌اند و معرفت لازم به امام زمان علیه السلام را ندارند.

بررسی پیشینه تحقیق نشان می‌دهد، این مؤلفه‌ها به صورت دقیق در کتب ادبیات متوسطه اول و دوم نظام آموزشی جدید (۶-۳-۳-) بررسی نشده است و یافته‌های موجود پاسخگوی وضعیت کتب ادبیات متوسطه نمی‌باشد.

تعریف اصطلاحات

۱. ظهور

از دیدگاه شیعه، ظهور منجی از جمله تغییرات اجتماعی است که سرچشمه‌ای الهی

دارد و انقلاب مهدی موعود علیه السلام از نظر اجرا، همانند همه انقلاب‌ها به زمینه‌های عینی و خارجی بستگی دارد و باید فضایی مناسب برای آن موجود باشد. بنابراین مهم‌ترین رکن زمینه‌سازی ظهور و تغییر جامعه به سمت آمادگی برای حضور حجت خدا، توجه به عوامل فرهنگی و اهتمام به رشد، توسعه و ارتقای شخصیت انسان‌ها و پرورش کمالات انسانی است که در پرتوگزینش ایده‌آل برتر، از راه تعلیم و تربیت امکان‌پذیر است (موسوی، ۱۳۸۸: ۱۷۷).

۲. محتوای آموزشی

محتوای برنامه درسی دربردارنده دانش‌ها (حقایق، تبیین‌ها، اصول، تعاریف، مهارت‌ها) و فرایندها (خواندن، نوشتن، حساب کردن، تفکر منطقی، تصمیم‌گیری، ایجاد ارتباط) و ارزش‌ها (خوب و بد، درست و نادرست، زشت و زیبا) است (ملکی، ۱۳۸۸: ۷۳). در این باره کانلی (۲۰۰۶) نیز معتقد است محتوای برنامه درسی حقایق خاص، عقاید، اصول و مسائلی را دربرمی‌گیرد که در یک درس خاص گنجانده شده‌اند. هر محتوا برای ارائه به دیگران نیازمند ابزار و وسایلی است. یک کتاب، یک روزنامه، سخنان یک فرد، یک فیلم، یک تصویر، یک نقاشی و... وسایل و ابزاری هستند که اطلاعات و داده‌ها در آنها نگهداری شده و منتقل می‌شوند. این ابزارها و وسایل، رسانه نامیده می‌شوند (ای. پی. ای، ۲۰۰۸).

در این پژوهش منظور از محتوی، مفاهیم مرتبط با مهدویت و ظهور است:

در سند تحول بنیادین آموزش و پرورش - راهکار ۱-۴ از هدف نخست - چنین آمده است: ایجاد ساز و کارهای ترویج و نهادینه‌سازی فرهنگ ولایت‌مداری تولی و تبری، امر به معروف و نهی از منکر، روحیه جهادی و انتظار، زمینه‌سازی برای استقرار دولت عدل مهدوی با تأکید بر بهره‌گیری از ظرفیت حوزه‌های علمیه و نقش الگویی معلمان و اصلاح‌روش‌ها (وزارت آموزش و پرورش، ۱۳۹۰: ۱۹).

روش پژوهش

با توجه به تحلیل کمی، عینی و نظام‌دار کتاب‌های درسی در زمینه توجه به مفاهیم مرتبط با مهدویت و هم‌چنین ابزار مورد استفاده، روش پژوهش توصیفی و از نوع تحلیل محتوا بوده است. برلسون تحلیل محتوا را روشی پژوهشی برای توصیف عینی، منظم و

کمی محتوا دانسته است (۲۰۰۴). واحد ثبت در این تحقیق، مضمون است. واحد ثبت به بخش معنادار و قابل رمزگذاری محتوا اطلاق می شود و روش شمارش نیز فراوانی است. مقوله بندی در این تحقیق با روش جعبه ای است؛ یعنی طبقات (مقوله ها) پیش از اجرای تحقیق تعیین می شوند و به همین دلیل به آن، روش از پیش تعیین شده نیز می گویند (نوریان، ۱۳۸۷: ۱۳۲)

۱. جامعه آماری، نمونه و روش نمونه گیری

جامعه آماری، شامل همه کتاب های ادبیات دوره متوسطه اول و دوم نظام جدید (۶-۳-۳) جمعاً ۷ جلد کتاب درسی در پایه های مختلف متوسطه است. نمونه پژوهش، شامل متن ها، اشعار، حفظ کردن ها و... است.

۲. ابزار اندازه گیری

ابزار گردآوری داده ها، برگه های یادداشت جهت فیش برداری از بن مایه های مرتبط با موضوع تحقیق بود. ابتدا نتایج پژوهش های پیشین درباره مهدویت و همچنین متون مطرح و موجود درباره مهدویت، به منظور دستیابی به محورها و مؤلفه های مفهومی مرتبط با موضوع مطالعه و بررسی شده و سپس با بررسی کتب مورد نظربه گردآوری داده های مورد نظر پرداخته شد. برای حصول روایی تحقیق از دیدگاه صاحب نظران در حیطه ی مهدویت و تعلیم و تربیت استفاده شد. ماحصل بررسی نتایج ارزش گذاری های آنان تأیید محورها و مؤلفه های مفهومی و اخذ محورهای امیدبخشی و تطبیق آن با متون مورد نظر بود.

مؤلفه ها و معیارهای امید و آینده نگری			
حوزه اجتماعی		حوزه فردی	
علل و عوامل ناامیدی		ذکر خدا	تجارت با خدا
کفر و نفاق و غرور	انفاق	ترس از خدا (ترس امیدبخش)	انس با خدا و پیامبران و اولیاء
فقدان شرح صدر و ناامیدی	امربه معروف و نهی از منکر	توبه و انابه	روحیه امید و امیدواری
لغزش گناهان	احسان و صدق	تهجد و شب زنده داری	نماز و دعا و ذکر
وسوسه های شیطانی	عفو و گذشت و قناعت		

	وفای به عهد	میهن پرستی و عشق به وطن	هجرت و جهاد در راه خدا
	صبر و تامل	انتظار منجی آخرالزمان	

۳. روش های تجزیه و تحلیل داده ها

پس از بررسی و نقد متون و دروس کتب متوسطه اول و دوم، و دسته بندی و تنظیم اوراق یادداشت شده، تحلیل آماری داده های پژوهش در سطح توصیفی انجام شده و در این ارتباط از شاخص های گرایش مرکزی و پراکندگی چون فراوانی، درصد، میانگین، رتبه بندی و جداول توصیفی استفاده شده است.

بازتاب مهدویت و آموزش و پرورش

در ابتدا باید اشاره کرد که اصولاً محتوای مهدوی در کتب دانش آموزی انعکاس خاصی ندارد. مهم ترین انعکاس مهدویت در کتب درسی دوره های آموزش و پرورش، مطلبی است که در کتاب هدیه های آسمانی دوم ابتدایی با عنوان نیمه شعبان شرح تقریباً مناسبی در معرفی حضرت مهدی عجل الله تعالی فرجه و شرایط ظهور بیان کرده است. یک چنین مطلبی را با ذکر ایام حیات حضرت و مبانی ظهور در کتاب هدیه های آسمانی ششم ابتدایی دیده می شود. اما از منظر صاحب نظران محتوای مطرح شده کفاف نیاز جامعه دانش آموزی را ندارد.

حجت الاسلام «علی صدوقی» کارشناس مرکز تخصصی مهدویت: متأسفانه، در سند تحول بنیادین آموزش و پرورش معارف مهدوی به عنوان بخشی از معارف و علوم مدنظر قرار گرفته شده از دین اسلام، تعریف شده و این بزرگ ترین خطای راهبردی آموزش و پرورش است زیرا زمانی که صرفاً یک بخش به موضوع مهدویت اختصاص بیابد یعنی بخش های دیگر رنگ و بوی مهدوی نخواهند داشت و این اشتباهی بزرگ است.

حجت الاسلام «محمد رضا فوادیان»: در مجموع وضعیت مهدویت در عرصه آموزش و پرورش در کشور شایسته و بایسته نیست یعنی نهادهای آموزشی کشور، نسبت به آنچه که باید دانش آموزان کشور پیرامون امام زمان عجل الله تعالی فرجه بدانند، بی توجه هستند. ما شاهد همین قضیه در کتاب های درسی حوزه علمیه نیز هستیم.

حجت الاسلام «حسن محمودی»: جایگاه مباحث مهدوی در سال های قبل حتی در

سطح جامعه بسیار ضعیف بود و به تبع در آموزش و پرورش نیز همین روال وجود داشت اما اخیراً این مباحث در کتب درسی دانش آموزان دیده می شود اما متأسفانه پررنگ نیست (shabestan.ir) اکنون موضوعات مورد نظر را در کتب مذکور بررسی می نماییم. حتی در دوران تحصیل برای ترویج معارف مورد نظر موضوع را محدود به کتاب هم نباید نمود. راه اندازی تالار گفت و گوی (وبلاگ) مهدی یاوران نیز موجب ترویج هرچه بیشتر موضوع مهدویت و زمینه سازی در سطح داخلی و خارجی خواهد شد. «وبلاگ با داشتن خصوصیتی چون رایگان بودن، انتشار سریع و تعاملی بودن، محیطی منحصر به فرد می سازد» (کامیار، ۱۳۸۸: ۱۵).

۱. تحلیل کتب فارسی متوسطه اول و دوم

بررسی موضوعات کلی که براساس آموزه های دینی حاصل شد در جدول زیر به نمایش گذاشته شده است. این مبانی امیدآفرین در کتب متوسطه ی اول به شرح جدول زیر بیان شده است.

حوزه	مؤلفه ها و معیارهای امید، آینده نگری	فراوانی	درصد
فردی	ذکر خدا	۶	۵.۳
	ترس از خدا (ترس امیدبخش)	۱	۰.۸۸
	توبه و انابه	۲	۱.۷۵
	تهجد و شب زنده داری	۱	۰.۸۸
	هجرت و جهاد در راه خدا	۰	۰
	تجارت با خدا	۰	۰
	انس با خدا و پیامبران و اولیاء دین	۳	۲.۶۵
	روحیه امید و امیدواری	۵	۴.۴۲
	نماز و دعا و ذکر	۱۸	۱۵.۹۲
	میهن پرستی و عشق به وطن	۶	۵.۳
	انتظار منجی آخر الزمان	۲	۱.۷۵
	جمع کل حوزه فردی	۴۴	۳۸.۹۸

از تعداد ۵۱ درس کتاب فارسی دوره متوسطه اول

اجتماعی	•	•	انفاق
	۱۵.۹۲	۱۸	امر به معروف و نهی از منکر
	۱۰.۶۱	۱۲	احسان و صدق
	۴.۴۲	۵	عفو و گذشت و قناعت
	۷.۹۶	۹	وفای به عهد
	۹.۷۳	۱۱	صبر و تامل
	۴۸/۶۷	۵۵	جمع کل حوزه اجتماعی
علل و عوامل ناامیدی	۳.۵۳	۴	کفر و نفاق و غرور
	۲.۶۵	۳	فقدان شرح صدر و ناامیدی
	۱.۷۵	۲	لغزش گناهان
	۳.۵۳	۴	وسوسه های شیطانی
	۱۱.۵۰	۱۳	جمع کل بخش
جمع کل هر سه بخش			۱۱۳
			۱۰۰

(جدول شماره ۱)

نمودار محتوای ذکر شده به شکل زیر خواهد بود.

(نمودار شماره ۲)

این محتوای در کتب فارسی متوسطه دوم به شکل جدول زیر منعکس گردیده است.

حوزه	مؤلفه‌ها و معیارهای امید و آینده‌نگری		
	فراوانی	درصد	
فردی	۳	۴.۲۲	ذکر خدا
	۱	۱.۴	ترس از خدا(ترس امیدبخش)
	۲	۲.۸۱	توبه و انابه
	۲	۲.۸۱	تهجد و شب زنده‌داری
	۰	۰	هجرت و جهاد در راه خدا
	۰	۰	تجارت با خدا
	۴	۵.۶۳	انس با خدا و پیامبران و اولیاء دین
	۶	۸.۳۴	روحیه امید و امیدواری
	۴	۵.۶۳	نماز و دعا و ذکر
	۱۴	۱۹.۷۱	میهن‌پرستی و عشق به وطن
	۰	۰	انتظار منجی آخرالزمان
		36	50.7
اجتماعی	۱	۱.۴	اتفاق
	۲	۲.۸۱	امر به معروف و نهی از منکر
	۵	۷.۰۴	احسان و صدق
	۶	۸.۴۵	عفو و گذشت و قناعت
	۲	۲.۸۱	وفای به عهد
	۷	۹.۸۵	صبر و تامل
	23	32.3	جمع کل حوزه اجتماعی
علل و عوامل ناامیدی	۱	۱.۴	کفر و نفاق و غرور
	۲	۲.۸۱	فقدان شرح صدر و ناامیدی
	۵	۷.۰۴	لغزش گناهان

از تعداد ۵۴ درس فارسی دوره دوم متوسطه

از تعداد ۵۴ درس فارسی دوره دوم متوسطه

	۵.۶۳	۴	وسوسه‌های شیطانی
	16.9	12	جمع کل این بخش
	100	۷۱	جمع کل هر سه بخش

(جدول شماره ۳)

نمودار محتوای مورد نظر به شکل زیر خواهد بود.

(نمودار شماره ۴)

در کل آن انتظاری که برای بسترسازی مناسب برای تعلیم و تربیت نسل آینده ساز در نظر گرفته شده مناسب نیست. یکی از وظایف و تکالیف دست اندرکاران و مؤلفین دروس ادبیات، جدای از مباحث مربوط به حیطه‌های لغوی، زبانی، ادبی و...، شکل دادن به شاکله وجودی متعلمان و فرم بخشیدن به چارچوب فکری آنهاست. امید بخشیدن و آماده ساختن آنان برای مواجهه باید آینده جزو مهم‌ترین وظایف آنها تلقی می‌گردد. اما بررسی بیانگران است که این ورز دادن خمیرشاید به این دست‌پخت خیلی موفق نباشد.

ماحصل نقد و بررسی نتایج این که، اولاً بین فاکتورهایی که برای امید بخشیدن و آینده‌نگری مؤثر است تناسب منطقی نمی‌توان جستجو کرد. ثانیاً بعضی از پارامترهای تاثیرگذار مورد غفلت قرار گرفته است. ثالثاً همگونی ساختارمندی بین بعضی از مفاهیم

و شرایط سنی و موقعیت تحصیلی دانش‌آموزان نمی‌توان مشاهده نمود. از این رو، در بازنگری کتب در نظر گرفته شده، غنای امیدآفرینی آثار مورد بررسی را پربارتر می‌نماید. در دروس بررسی شده متوسطه اول شاهد غفلت کلی از بعضی مفاهیم تاثیرگذار هم چون هجرت هستیم. در عین حال مظاهرا امیدبخش نیز برجستگی زیادی ندارد. عنایت بیشتر به مقوله دعا و نماز شاید برای پسرها - با توجه به رسیدن شان به سن تکلیف - قابل توجیه باشد اما قاعدتاً برای دختران این ضرورت کمتر احساس می‌گردد. از طرف دیگر، پرداختن بیشتر به فاکتورهای اجتماعی آن هم در حالی که این مورد در دور دوم متوسطه بیشتر ضرورت دارد، قابل نقد است. در همین راستا بی‌توجهی به اصل انفاق که از پارامترهای اصلی اجتماعی به حساب می‌آید جای تامل دارد.

در بازنگری کلی و مجدد به مفاهیم مورد مطالعه در متون ادبی متوسطه اول و دوم به این جمع‌بندی می‌رسیم که پارامترهای امیدبخش فردی در متوسطه اول کمتر از حد انتظار و شرایط سنی آنهاست. در عوض پرداختن به این موضوعات از منظر اجتماعی در این دوره بیشتر است که با قسمت فردی از تعادل مناسبی برخوردار نیست. در عوض در دوره متوسطه دوم ماجرا برعکس این این رقم خورده است. به گونه‌ای که موضوعات فردی بیش از ۵۰ درصد آمارار در برمی‌گیرد در حالی که موضوعات اجتماعی با زاویه دید محققان حدود ۳۲ درصد را شامل می‌شود. در همین دوره شاهد آماری نزدیک به ۱۷ درصد در باب فاکتورهای ناامیدکننده هستیم که این آمار با این درصد نگران‌کننده است. مگر از منظر تحذیر باشد.

۲. بررسی محتوای مهدوی در کتب فارسی متوسطه اول و دوم

محتوای مورد نظر این پژوهش در ۷ جلد کتاب بررسی شده مایوس‌کننده است. آن هم در نظام اسلامی که دانش‌آموزان در سن شکل‌گیری به سر می‌برند. در فارسی پایه هفتم و هشتم هیچ اشاره‌ای به موضوع مهدویت نشده است. فارسی پایه‌ی نهم، فقط دو مورد به موضوع مهدویت اشاره شده است. در کتب متوسطه دوم هیچ اشاره‌ای به موضوع مهدویت نشده است. نمونه‌های فارسی متوسطه اول پایه نهم: شعر خوانی (ص: ۴۲) از کتاب فارسی نهم: شوق مهدی علیه السلام و میلاد گل (ص: ۱۰۶) نام دارد این دو درس مستقیماً در ادبیات سه ساله دوره اول درباره حضرت مهدی علیه السلام و منجی آخرالزمان سخن به میان

آورده است.

محورهای مورد نظر در این سروده‌ها عبارتند از:

الف) حضرت در حجاب نیست، حجاب خود انسان است

گفتم که روی خوبت از من چرا نهانست

گفتا تو خود حجابی ورنه رخم عیانست

(فارسی نهم، ۱۳۹۵، ۴۲)

دیدار حجت در دوران غیبت ممکن است لیکن گام اول از خود فرد برداشته می‌شود.

این بیت ما را به سروده حافظ رهنمون می‌شود که می‌سراید:

خیال خال تو با خود به خاک خواهم برد

که تا ز خال تو خاکم شود عبیر آمیز

فرشته عشق نداند که چیست ای ساقی

بخواه جام و گلابی به خاک آدم ریز

فقیرو خسته به درگاهت آمدم رحمی

که جز ولای توام نیست هیچ دست آویز

بیا که هاتف میخانه دوش با من گفت

که در مقام رضا باش و از قضا مگریز

میان عاشق و معشوق هیچ حائل نیست

تو خود حجاب خودی حافظ از میان برخیز

(حافظ، ۱۳۴۰: غ ۲۶۶)

این نگاه شاعر نگرش عارفانه است به غیبت حضرت حجت (ع). چنان‌که در کلام

علما به آن اشاره شده است: سید مرتضی می‌گوید:

«ما قطع نداریم که دست کسی به امام نمی‌رسد و بشر نمی‌تواند او را ملاقات کند» و

«... ممتنع نیست که امام برای برخی از دوستانش ظاهر گردد، کسانی که ترسی از

آنان نیست» (علم الهدی، ۱۳۷۷: ۱۸۲ و ۱۸۴).

شیخ طوسی نیز تصریح می‌کند:

ما تجویز می‌کنیم که بسیاری از اولیا و قائلین به امامت او، به خدمتش رسیده و از او

نفع می‌برند (محقق داماد و دیگران، ۱۳۶۱: ۶۳).

از نظر سید بن طاووس نیز:

گرچه امام الان از جمیع شیعیان غایب است، ولی ممتنع نیست که جماعتی از آنان به ملاقات حضرت مشرف شده، از گفتار و کردار ایشان استفاده کنند و از دیگران کتمان نمایند... (ابن طاووس، ۱۴۰۰: ۱۸۵).

(ب) کوی بی‌نشان

از منظر شعر مورد نظر جست‌وجو برای پیدا کردن مکان فیزیکی و چارچوب مادی امری بیهوده است؛ چراکه حضرت حضوری دائم در جوار مؤمنین دارد، لیکن دل بی‌زنگار جلوه‌گاه حضرت است:

گفتم که از که پرسم جانان نشان کویست

گفتا نشان چه پرسی آن کوی بی‌نشانست

(فارسی نهم، ۱۳۹۵: ۴۲)

با این که ما براساس فرمان خداوند و صلاح واقعی ما و شیعیان مؤمنان تا زمانی که حکومت در دنیا در اختیار ستمگران است در نقطه‌ای دور و پنهان از دیده‌ها به سر می‌بریم (مجلسی، ۱۳۸۶: ج ۵۳، ۱۷۴).

گفتم مرا غم تو خوشتر از شادمانی

گفتا که در ره ما غم نیز شادمانیست

و با ظهور حضرت مهدی علیه السلام درد و رنج از جهان رخت برمی‌بندد و شادی و نشاط جایگزین اندوه و تشویش می‌شود. پیامبرگرامی اسلام صلی الله علیه و آله می‌فرماید:

أَفْضَلُ الْعِبَادَةِ إِنْتِظَارُ الْفَرَجِ (مجلسی، ۱۳۸۶: ج ۵۲، ۱۲۵).

(ج) درد هجران

گفتم که سوخت جانم از آتش نهانم

گفت آن که سوخت او را کی ناله یا فغانست

(فارسی نهم، ۱۳۹۵: ۴۲)

حضرت علی علیه السلام اشاره می‌نماید که مؤمنان از دیدار حضرت حجت علیه السلام مایوس نمی‌شوند:

إِنْتَظِرُوا الْفَرَجَ وَلَا تَيَاسُوا مِنْ رَوْحِ اللَّهِ؛

همواره در انتظار (فرج و ظهور صاحب الزمان علیه السلام) باشید و یأس و ناامیدی از رحمت خدا به خود راه مدهید (مجلسی، ۱۳۸۶: ج ۵۲، ۱۲۳).

شوق دیدار حضرت ودیعه الهی است در قلب مؤمن:

حق، معرفت مهر شما در دل ما کاشت

این شدت شوق و شعف از جانب ما نیست

(فیض کاشانی، ۱۳۹۲: ۸۹)

هرچه این دوران غیبت بیشتر می شود شوق دیدار حضرت افزون تر می گردد:

توپرده پیش گرفتنی و زاشتیاق جمالت

ز پرده ها به درافتاد رازهای نهانی

(سعدی، ۱۳۷۵: غ ۶۱۵)

البته این غم سنگین هجران به امید وصالش قابل تحمل می شود؛ چنان که امام جعفر

صادق علیه السلام فرمود:

هُوَ الْمُفْتِجُ الْكُرْبِ عَنْ شِيعَتِهِ بَعْدَ ضَنْكٍ شَدِيدٍ وَبَلَاءٍ طَوِيلٍ؛

تنها او (مهدی علیه السلام) است که پس از دوران های طولانی بلاخیز و تنگناهای

طاققت فرسا، غم ها و گرفتاری ها را از دل شیعیانش برطرف می نماید (یزدی

حائری، ۱۴۲۲: ۱۳۸).

(د) استقامت تا ظهور

گفتم ز (فیض) پذیراین نیم جان که دارد

گفتا نگاه دارش غمخانه تو جانست

(فارسی نهم، ۱۳۹۵: ۴۲)

امام جعفر صادق علیه السلام می فرماید:

مَنْ مَاتَ مِنْكُمْ وَهُوَ مُنْتَظِرٌ لِهَذَا الْأَمْرِ كَانَ كَمَنْ هُوَ مَعَ الْقَائِمِ فِي فُسْطَاطِهِ؛

هر کس از شما که در حال انتظار ظهور حضرت مهدی علیه السلام از دنیا برود همچون کسی

است که در خیمه و معیت آن حضرت در حال جهاد به سر می برد (مجلسی،

۱۳۸۶: ج ۵۲، ۱۲۶).

شعر میلاد گل (ص ۱۰۶) فارسی نهم، درباره میلاد امام زمان حضرت مهدی علیه السلام سروده شده است و ابیات آن نیز اشاره به یکسری معارف و عقاید اسلام و تشیع دارد.

هـ) میلاد امام زمان علیه السلام یادآور نشاط دوران ظهور است

میلاد گل و بهار جان آمد خاموش مباحش زیراین خرقه
برخیز! که عید می کشان آمد برجان جهان، دوباره جان آمد
(فارسی نهم، ۱۳۹۵: ۱۰۶)

میلاد و ظهور امام عصر علیه السلام آن چنان نشاط انگیز است که حتی مؤمنین متوفی هم سراز پا نمی شناسند. امام جعفر صادق علیه السلام می فرمایند:

لایبق مؤمنٌ میّتٍ إلّا دَخَلَتْ علیه الفرحة فی قبره؛
در وقت ظهور حضرتش، هیچ مؤمن از دنیا رفته باقی نمی ماند مگر آن که سرور و شادمانی قبر او را فرا می گیرد (مجلسی، ۱۳۸۶: ج ۵۲، ۳۲۸).

و) پرچم محبان امام عصر علیه السلام برافراشته می شود

برگیر بربّه دسّ، پرچم عشاق

فرمانده ملکِ لامکان آمد

(فارسی نهم، ۱۳۹۵: ۱۰۶)

میلاد حضرت برای عاشقانش بوی ولایت و سعادت و گسترش اسلام در سرتاسر گیتی را دارد. امام جعفر صادق علیه السلام فرمود:

إذا قام القائم لایبقی أرضٌ إلّا نُودِیَ فیها شهادةٌ «أن لا اله إلّا الله وأنّ محمداً رسولُ الله صلی الله علیه و آله»؛

زمانی که حضرت قیام می کند سرزمینی باقی نمی ماند جز این که ندای (رسای) شهادتین «لا اله الا الله محمد رسول الله صلی الله علیه و آله» از آن برخاود خواست. (مجلسی، ۱۳۸۶: ج ۵۲، ۳۴۰)

ز) یادآور سلطنت حضرت حجت علیه السلام است

گلزار، ز عیش لاله باران شد

سلطانِ زمین و آسمان آمد

(فارسی نهم، ۱۳۹۵: ۱۰۶)

امام عصر علیه السلام به دنیا آمده است که سرانجام سلطنت مؤمنان و مستضعفان را در تمام

اقطار عالم تثبیت و تحکیم نماید. امام محمد باقر علیه السلام می فرماید:

كَأَنِّي بِأَصْحَابِ الْقَائِمِ عليه السلام وَقَدْ أَحَاطُوا بِمَا بَيْنَ الْخَافِقَيْنِ فَلَيْسَ مِنْ شَيْءٍ إِلَّا وَهُوَ مُطِيعٌ لَهُمْ؛
گویا یاران حضرت قائم علیه السلام را می بینم که بر شرق و غرب عالم شلطة یافته اند و دیگر
چیزی وجود ندارد که مطیع و تحت فرمان آنان نباشد (شیخ صدوق، ۱۴۱۶: ۶۷۳).

(ح) هشدار و آماده باش مؤمنان

آماده امر و نهی و فرمان باش

هشدار! که منجی جهان آمد

(فارسی نهم، ۱۳۹۵: ۱۰۶)

پاسداشت ولادت حضرت حجت علیه السلام برای مسلمانان در واقع تذکری است برای
آمادگی همیشگی برای ظهور است. امام صادق علیه السلام منتظران را فرا می خواند تا همواره
نیرومند و مسلح باشند و دوره انتظار مهدی علیه السلام را با دست پر، به سر آورند:
باید هریک از شما برای خروج قائم علیه السلام اسلحه تهیه کند، اگر چه یک تیر (مجلسی،
۱۳۸۶: ج ۵۲، ۳۶۶).

مجموع سروده های و متونی که در هفت دوره کتب فارسی متوسطه اول و دوم
شناسایی شد محدود و منحصر به پارامترهای مذکور است.

نتیجه گیری

کتاب های درسی وظیفه انتقال و اشاعه مهدویت و انتظار به کودکان را برعهده دارند.
نتایج پژوهش، میزان توجه کتاب های درسی را به مفاهیم مرتبط با مهدویت را تعیین
نمود و نقاط قوت و ضعف بیان شد. کمیت نامطلوب حجم مطالب مرتبط با مهدویت و
انتظار با توجه به اهمیت و اولویت موضوع، کمیت بسیار نازل مطالب مرتبط با
مهدویت را در قیاس با اهمیت و اولویت موضوع نشان می دهد. اگر اعتقاد به مهدویت
هسته اصلی قوام جامعه ولایی و سنگ بنای بنیان حکومت اسلامی و تبعیت از رهبری
ولایت فقیه است، بنابراین مطالب ارائه شده در حوزه مهدویت بایستی ضمن توجه به
جنبه های مختلف اعتقادی در این حوزه، از نظر کمیت، نسبت منطقی با اهمیت و
ضرورت طرح مسائل همه جانبه آن داشته باشد.

پایه تحصیل	نام کتاب	سال چاپ	تعداد درس	تعداد صفحه
هفتم متوسطه اول	فارسی	۱۳۹۶	۱۷ درس	۱۸۴ ص
هشتم متوسطه اول	فارسی	۱۳۹۶	۱۷ درس	۱۵۳ ص
نهم متوسطه اول	فارسی	۱۳۹۵	۱۷ درس	۱۶۸ ص
دهم متوسطه دوم	فارسی (۱)	۱۳۹۵	۱۸ درس	۱۶۷ ص
یازدهم متوسطه دوم	فارسی (۲)	۱۳۹۶	۱۸ درس	۱۶۵ ص
دوازدهم متوسطه دوم	فارسی (۳)	۱۳۹۷	۱۸ درس	۱۸۲ ص

نتایج فوق نشان می‌دهد در کتاب‌های ادبیات متوسطه اول و دوم توجه کافی به حوزه مهدویت نشده است. این یافته با نتایج تحقیقات مرزوقی (۱۳۸۷)، امینی و همکاران (۱۳۹۱)، ادیب و همکاران (۱۳۹۲) همسوی باشد. عدم توجه کافی به مؤلفه‌های مهدویت در کتاب‌های درسی، سبب می‌شود که دانش‌آموزان درک جامعی از آموزه‌های مهدویت نداشته باشند. این مسئله می‌تواند سبب شکل‌گیری برداشت‌های انحرافی از معارف مهدویت و انتظار شود. در عین حال کتب فارسی بار اصلی انتقال فرهنگ، ارزش‌ها و اعتقادات را به دوش می‌کشند. ارائه تنها دو متن کوتاه با مضامین محدود در هفت کتاب و بیش از صد متن شایسته چنین بُن‌مایه معرفتی عمیقی نمی‌باشد. لذا براساس نتایج این پژوهش، به مؤلفان کتاب‌های درسی توصیه می‌شود:

۱. در همه پایه‌های تحصیلی به حوزه مهدویت توجه شود؛
۲. توجه به حوزه مهدویت، محدود به دروس معارف اسلامی نشود و در دروس فارسی، و... هم توجه بیشتری به حوزه مهدویت شود؛
۳. در کتاب‌های درسی توجه متعادل به مؤلفه‌های مهدویت شود و در تدوین محتوای کتاب‌های درسی، به مؤلفه‌های مغفول توجه شود.

پیشنهاد کاربردی

با عنایت به حجم مطالب مطرح شده در کتب ادبیات فارسی دوره‌ی اول و دوم متوسطه میزان دروس و متون مطرح شده به ترتیب زیر است:
از این تعداد درس مقدار مضامین مطرح شده در خصوص حضرت مهدی عجل الله تعالی فرجه‌ه به ترتیب زیر است:

ادبیات فارسی متوسطه دوم			ادبیات فارسی متوسطه اول			کتاب مؤلفه
دوازدهم	یازدهم	دهم	نهم	هشتم	هفتم	
۰	۰	۰	۰	۰	۰	موعود و منجی
۰	۰	۰	۰	۰	۰	غیبت
۰	۰	۰	۲	۰	۰	عصر ظهور و انتظار
۰	۰	۰	۰	۰	۰	زندگی و رویدادهای امام عصر علیه السلام
۰	۰	۰	۰	۰	۰	احادیث و روایات ائمه علیهم السلام
۰	۰	۰	۰	۰	۰	امامت امام زمان علیه السلام
۰	۰	۰	۲	۰	۰	مجموع

به نظر می‌رسد نرخ مطرح شده در هرپایه درسی ما را به این نتیجه می‌رساند که در هر ۱۰۰ صفحه حداقل پنج صفحه مستقیماً به مضامین مرتبط با ظهور و آخرالزمان مطرح شود. لذا در ۱۸۴ صفحه معادل ۹ صفحه مطلب در جای جای کتب درسی در موضوعات متنوع برای دانش‌آموزان متوسطه لازم است، گنجانده شود. این روند ذکر محتوی با روند رشد دانش‌آموز از دوره اول به دوره دوم می‌تواند تا ۷ درصد افزایش یابد.

منابع

۱. ابن بابویه، محمد بن علی (۱۴۱۶ق)، *کمال الدین و تمام النعمه*، به کوشش علی اکبر غفاری، قم: جماعة المدرسين فی الحوزة العلمیه، سوم.
۲. ابن طاووس، علی بن موسی (۱۴۰۰ق)، *الطرائف فی المعرفه مذاهب الطوائف*، قم: خیام، اول.
۳. جمعی از مؤلفان (۱۳۹۷)، *فارسی دوازدهم*، تهران: شرکت چاپ و نشر کتاب های درسی در ایران.
۴. جمعی از مؤلفان (۱۳۹۵)، *فارسی دهم*، تهران: شرکت چاپ و نشر کتاب های درسی در ایران.
۵. جمعی از مؤلفان (۱۳۹۵)، *فارسی نهم*، تهران: شرکت چاپ و نشر کتاب های درسی در ایران.
۶. جمعی از مؤلفان (۱۳۹۶)، *فارسی هشتم*، تهران: شرکت چاپ و نشر کتاب های درسی در ایران.
۷. جمعی از مؤلفان (۱۳۹۶)، *فارسی هفتم*، تهران: شرکت چاپ و نشر کتاب های درسی در ایران.
۸. جمعی از مؤلفان (۱۳۹۶)، *فارسی یازدهم*، تهران: شرکت چاپ و نشر کتاب های درسی در ایران.
۹. چناری، مهین؛ بیطرفان، فاطمه (۱۳۹۳)، «انتظار و راهبردهای تربیتی زمینه ساز»، *مجموعه مقالات همایش دکترین مهدویت، تربیت زمینه ساز راهبرها و راهکارها*، قم: مؤسسه آینده روشن.
۱۰. حافظ، شمس الدین محمد (۱۳۴۰)، *دیوان*، به اهتمام محمد قزوینی و قاسم غنی، تهران: زوار.
۱۱. دیویی، جان (۱۳۳۹)، *دموکراسی و تعلیم و تربیت*، ترجمه: امیرحسین آریان پور، تهران: شریعت.
۱۲. سعدی، مصلح الدین (۱۳۷۵)، *کلیات*، تصحیح محمدعلی فروغی، تهران: امیرکبیر، دهم.
۱۳. علم الهدی، علی بن الحسین (۱۳۷۷)، *تنزیه الانبیاء*، مشهد: آستان قدس رضوی،

- اول.
۱۴. فیض کاشانی، محمد محسن (۱۳۹۲)، *دیوان*، تهران: پیمان، دوم.
۱۵. کافمن، راجر؛ هرمن، جری (۱۳۸۷)، *برنامه ریزی استراتژیک در نظام آموزشی*، ترجمه فریده مشایخ و عباس بازرگان، تهران: انتشارات مدرسه، چهارم.
۱۶. کامیار، مهدی (۱۳۸۸)، *آموزش ویلاگ نویسی*، تهران: سیمرغ، دوم.
۱۷. گلاور، جان؛ ای و راجر؛ برونینگ، اچ (۱۳۷۵)، *روان شناسی تربیت؛ اصول و کاربرد آن*، ترجمه علی نقی خرازی، تهران: مرکز نشر دانشگاهی، اول.
۱۸. مجلسی، محمد باقر (۱۳۸۶)، *بحارالانوار*، به کوشش محمد باقر بهبودی، تهران، اسلامی، چهارم.
۱۹. مداری، علی (۱۳۹۱)، *اصول و فلسفه تعلیم و تربیت*، تهران: امیرکبیر.
۲۰. مرزوقی، رحمت الله (۱۳۸۷)، «سیمای مهدویت در برنامه های آموزشی مدارس: رویکردی به فلسفه انتظار»، *فصل نامه تربیت اسلامی*، سال ۳، شماره ۷.
۲۱. مکارم شیرازی، ناصر (۱۳۸۴)، *حکومت جهانی مهدی*، قم: نسل جوان.
۲۲. ملکی، حسن (۱۳۸۸)، *برنامه ریزی درسی (راهنمای عمل)*، مشهد، دانشگاه فردوسی / مؤسسه انتشارات پیام اندیشه، هشتم.
۲۳. موسوی گیلانی، سید رضی (۱۳۷۹)، *شرق شناسی و مهدویت*، قم: بنیاد فرهنگی مهدی موعود علیه السلام.
۲۴. موسوی، سید مهدی (۱۳۸۸)، «مدرسه مهدوی (درآمدی بر فلسفه و نظام آموزش و پرورش زمینه ساز ظهور)»، *مجموعه مقالات پنجمین همایش بین المللی دکترین مهدویت*، قم، مؤسسه آینده روشن.
۲۵. نجفی، محمد و همکاران (۱۳۹۲)، «نگاهی به فلسفه تربیتی انتظار موعود»، *فصل نامه مشرق موعود*، سال هفتم، شماره ۲۱.
۲۶. نوریان، محمد (۱۳۸۹)، *تحلیل برنامه درسی دوره ابتدایی ایران*، تهران: انتشارات گویش نو.
۲۷. نیکلس، ادی هاوارد (۱۳۸۱)، *راهنمای عملی برنامه ریزی درسی*، ترجمه داریوش دهقان، تهران: انتشارات قدیانی.
۲۸. وزارت آموزش و پرورش (۱۳۹۰)، *سند تحول بنیادین آموزش و پرورش*، به سفارش اداره

کل آموزش و پرورش استان البرز.

۲۹. هایدگر، مارتین (۱۳۷۵)، *پیش در باب تکنولوژی*، ترجمه: محمدرضا اسدی، تهران: اندیشه.

۳۰. یارمحمدیان، محمدحسین (۱۳۹۰)، *اصول برنامه ریزی درسی*، تهران، انتشارات یادواره کتاب.

۳۱. یزدی حائری (۱۴۲۲ ق)، *علی، الزام الناصب*، بیروت: مؤسسه الاعلمی.
American Psychological Association (APA) (2008) media online
Etymology Dictionary. From Dictionary. Com. Website: [http: // dictionary reference. Com.](http://dictionary.reference.Com)